

О. М. Приходнюк

Серед європейських племен, що активно впливали на хід історичних подій епохи «великого переселення народів», стародавні автори особливо виділяють антський племінний союз. Анти часто спустошували придунайські області імперії і доходили навіть до «довгих стін» — предового форпосту Константинополя. Візантія рахувалася з антами як із значною політичною і військовою силою ранньосередньовічної Європи.

В творах Йордана та Прокопія досить чітко локалізовано простір, який займали анти в VI ст. н. е.¹. Згідно з цими даними анти мешкали на пограниччі лісостепу і степу від нижнього Подунав'я до Сіверського Дінця і р. Дону. В цей простір добре вписується ареал пеньківської культури, розквіт якої припадає на VI-VII ст. н. е.* Територіальна та хронологічна близькість антив до пеньківської культури є вагомим аргументом на користь антської належності пеньківських старожитностей⁴.

На степових просторах, розташованих на південь від антив, в третій чверті I тис. н. е. склалася непроста етнокультурна ситуація, зафіксована ранньосередньовічними авторами. В ті часи в степах Північного Причорномор'я панівне становище посів аварський союз кочівницьких племен, який всередині VI ст. н. е. прийшов на зміну гуннському племінному об'єднанню. В 567 році авари в союзі з лангобардами розгромили гепідів і зайняли їх землі в Паннонії, де був заснований Аварський каганат на чолі з ханом Баяном.

Аварський союз племен включав в себе численні прийшли й місцеві народи. Хоча за розмірами він поступався гуннському об'єднанню, однак був сильним союзом, ядро якого склали тюркомовні племена. Основними утвореннями, пов'язаними з аварами в Європі були утригури і кутригури, сабіри, а зго-

* Вивчаючи писемні джерела про мешканців південно-західної частини східних слов'ян М. Грушевський дійшов висновку, що антський племінний союз в своїй основі складав генетичне коріння українського народу. В «антах масмо предкі*України-Руси, ближче — предків сіверян, уличів, тиверців і інших ще може незвісних нам на ім'я полуденних племен, що жили разом з ними на нашій території і ввійшли в склад нашого народу» .
Згідно однієї із версій Ф. П. Філіна ернонім «анти» транського походження, що означає «кінець», «край». Звсци він виводить, що анти це ті, що «живуть на українні», «пограничні жителі» .

дом і болгари. До їх об'єднання входили й місцеві землеробські племена, зокрема, склавши.

Виходячи з археологічних джерел, можна дійти висновку, що степовики Північного Причорномор'я, які входили до аварського об'єднання, знаходилися в тісних стосунках з антами — племенами пеньківської культури. Так на пеньківських поселеннях, що розташовані на пограниччі лісостепу і степу біля сс. Чернеччина, Богате, Йосипівка та Стецівка поряд з слов'янськими чотирикутними напівземлянками, виявлено по одному овальному юртоподібному житлу. Вони мали заглиблені в ґрунт основи, що рідко буває у кочівників. З юртами їх зближує лише овальна в плані форма. Кочівницькі риси мала й напівземлянка, яку розкопано на пеньківському поселенні в с. Будище поблизу м. Черкаси. Дві будівлі на кам'яних цоколях, характерних для салтівської культури, досліджено біля с. Майорки в Дніпровському Надпоріжжі. Посуд, прикраси та інший побутовий інвентар, що знайдено в цих спорудах, в основному типові для місцевих слов'янських племен (Рис. 1, 1-9). В даному випадку можна говорити про культурну, а можливо й етнічну адаптацію степового населення, що потрапило в землеробське середовище.

Внаслідок взаємодії двох етнічних масивів, в районах де відбувалися контакти між ними, з'являються окремі поховання з елементами, типовими для осілого і кочівницького населення. Біля с. Олексіївка на Дніпропетровщині О. В. Бодяняк дослідив три інгумації, що не є типовими для слов'янського поховального обряду. В терій чверті I тис. н. е. у слов'ян панував обряд кремації. Біля кістяків із Олексіївки знайдено спіральні мідні кільця, браслети, намистини. Цей матеріал характерний для пеньківської культури. Два поховання за обрядом інгумації виявлено на пеньківському могильнику в с. Селіште в Молдові⁵. Біля одного з них знайдено бронзову пальчату фібулу. Деякі фібули були поширеною оздобою антського вбрання.

Вплив культури кочівників на антські старожитності в зоні контактів простежується і на керамічному матеріалі. Ліпна пеньківська кераміка з Дніпровського Надпоріжжя та Орелі відрізняється наявністю значних органічних домішок в глиняному тісті. Частина пеньківських горщиків, знайдених в контактній зоні, по краю вінець прикрашена насічками та защипами. Насічки, пальцеві защипи та органічні домішки в глиняному тісті є суттєвими ознаками впливу кочівницької культури на пеньківське (антське) населення.

Зв'язок слов'ян з кочівниками сприяв і проникненню елементів культури слов'ян в степове середовище. Наприклад, в процесі осідання на землю, степовики перейняли у слов'ян напівземлянковий тип жител⁶. Свідченням появи слов'ян в степових районах служать матеріали Дмитрівського могильника салтівської культури на Білгородщині. Там виявлено сім найбільш ранніх кремацій в ямках, які супроводжувалися ліпними округлобокими, біконічними та тюльпаноподібними горщиками⁷.

Особливо відчутні риси слов'янської культури на аварських могильниках з території Угорщини, де знаходився центр аварського каганату. Цікаві ма-

теріали, що засвідчують присутність слов'ян в третій чверті I тис. н. е. на землях Угорщини здобуто на могильнику Орослань. Там досліджено 18 трупоспалень VII ст. н. е. Серед урн є горщики слов'янських форм. А. Шош вважає, що поховані в Орослані етнічно споріднені з східнослов'янськими племенами Подніпров'я⁸. Поховання за обрядом кремації відомі й на інших аварських мо-

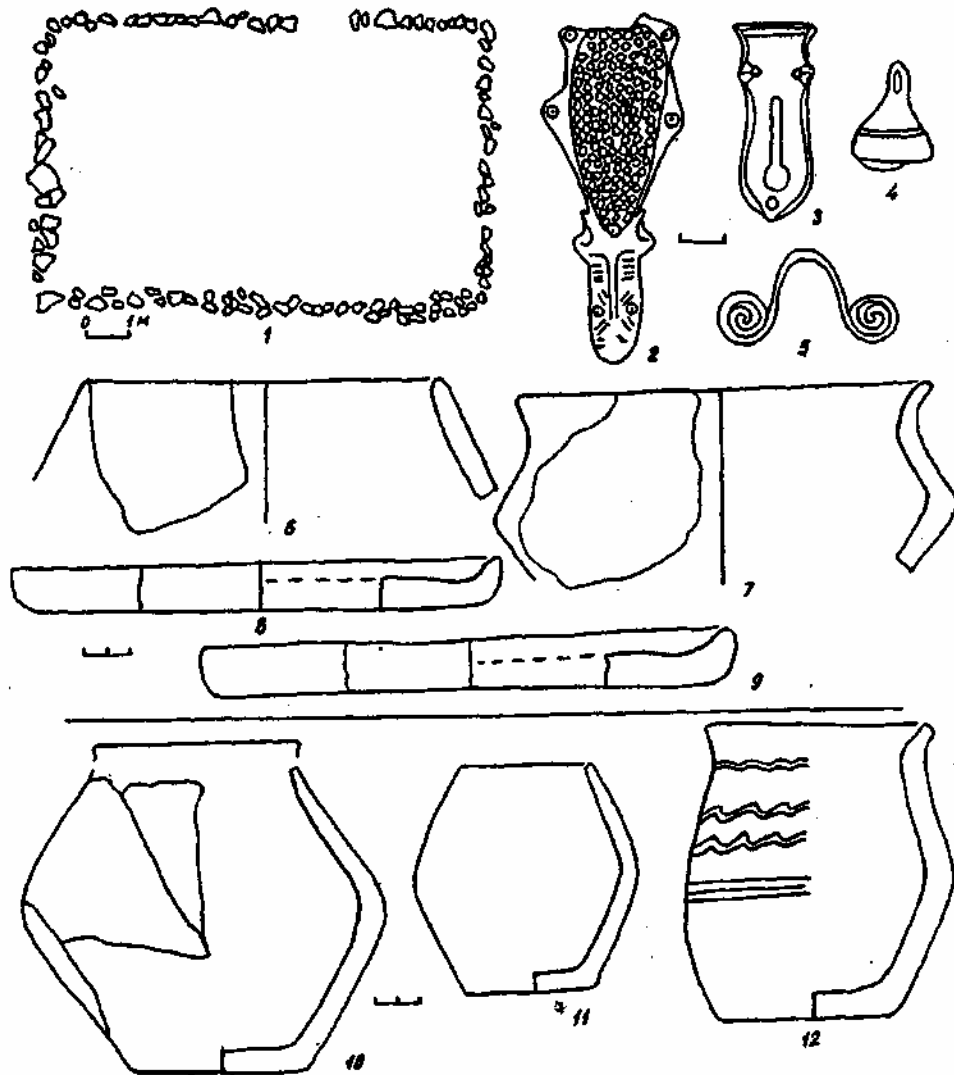

Рис. 1. Археологічні комплекси пеньківського гаунку з території Дніпровського Надпоріжжя (Майорка) та Угорщини (10,12 — Печ; 11 — Халімба).

пильниках. Так Шимон Дюло біля Дунайвароша розкопав близько 1000 поховань, 100 з яких були трупоспаленнями. Дві кремації на могильнику Печ виявила Надь Елізабет. З матеріалів нових розкопок особливий інтерес викликає біритуальний могильник Покасенект, де досліджено 248 поховань, 109 з яких були жіночими та дитячими урновими спаленнями. Там є трупопокладення аварських чоловіків, разом з якими поховані жінки за обрядом спалення. А. Шош припускає, що супроводжуючі чоловіків жіночі спалення є свідченням того, що разом з померлими аварськими чоловіками ховали жінок або наложниць східнослов'янського походження⁹.

Кераміка з аварських могильників своєрідна. На ранніх могильниках VII ст. н. е. масово виступають ліпні горщики різноманітних форм. Переважно вони невеликих розмірів, недбало сформовані, часто асиметричні з домішками шамоту в тісті, їх поверхня горбкувата, обпал поганий, нерівномірний, немає слідів вживання посуду в побуті. В могилах переважають посудини спеціально виготовлені для ритуальних цілей. Це приземкуваті і витягнуті, кулясті, циліндричні та ребристі вироби. Рідше трапляються високоякісні тонкостінні посудини, сформовані на гончарному колі. Вони добре обпалені, сірого або жовтого кольору. Це округлободі, майже кулясті посудини невеликих розмірів та глеки. До слов'янської групи посуду на аварських могильниках Угорщини можна віднести біконічні горщики з ребром на тулубі (Печ, Покасенект, Юлло, Пуста-Тоті та інші). Такий посуд типологічно близький до біконічної кераміки пеньківської культури (рис. 1, 10-12). До цієї ж групи належать горщики струнких пропорцій з найбільшим розширенням на верхній третині тулуба, в яких вінця майже вертикальні або відігнуті назовні (Орослань, Кецел, Покасенект, Юлло та інші). Такі вироби за формою і пропорціями близькі до горщиків празького типу.

Переважає більшість чоловічих поховань на аварських могильниках супроводжувалася поясними наборами, ножами, стрілами, кістяними деталями луків, а жіночі — підвісками, браслетами, пряслами, намистинами і т. д. Могили з керамікою трапляються значно рідше. Так на могильнику Алатгьянь з 705 досліджених поховань посуд був тільки в 10 могилах; в Хомокмеді з 197 — в 60; в Кішкьоре з 211 — в 7; в Юлло з 213 — в 84; в Кецелі з 91 — в 23.

Питома вага поховань з керамікою слов'янських обрисів різна. Вони становлять від 0.3% на могильнику Алатгьянь, до 50% в Печ-Костометьо. Ліпна кераміка слов'янських пропорцій переважно зустрічається в безінвентарних або з бідним супроводжуваним інвентарем жіночих або дитячих могилах.

Поширення східнослов'янського посуду пеньківських та корчакських обрисів на території Угорщини можна пояснювати тим, що рух авар через східнослов'янські території спричинив міграції частини землеробського населення. Підхоплені могутнім рухом авар, вони досягли Середнього Подунав'я, що й знайшло своє відображення в археологічних матеріалах. З антами можна пов'язувати появу в аварських могильниках Угорщини раніше відсутніх у кочівників пеньківського біконічного посуду.

Таким чином, зафіксовані писемними джерелами тісні стосунки слов'ян з кочовиками доби раннього середньовіччя, знаходять підтвердження в археологічних даних. Більше того, археологічні джерела дозволяють ґрунтовніше висвітлити цей процес. Виявилося, що слов'яни були не лише об'єктом грабунків, але й входили до складу аварських общин. Це засвідчують матеріали аварських могильників з території Середнього Подунав'я.

Разом з тим, не лише тогочасні автори, але й археологічні джерела засвідчують гноблення слов'ян аварами, чого не можна сказати про слов'ян стосовно авар. Так на пеньківських поселеннях юртоподібні житла, які були споруджені інородцями, що входили до складу антських общин на правах рівноправних членів. За археологічними матеріалами юрти не відрізняються від рядових слов'янських напівземлянок. Навпаки, в житлах на кам'яних цоколях із Майорки, крім ліпної пеньківської кераміки знайдено срібну пальчасту фібулу, наконечник від пояса, дзвіночок та інше. Такі порівняно дорогі речі в переважній більшості відсутні в слов'янських чотирикутних напівземлянках. Це не дає підстав вбачати в мешканцях споруд кочівницьких обрисів підлеглі верстви населення. Натомість, усі поховання аварських могильників з території Угорщини, які супроводжувалися ліпним посудом слов'янських форм, відрізняються бідним інвентарем. Це дозволяє дійти висновку, про підлегле становище слов'ян в аварських общинах.

Згідно з ранньосередньовічними авторами аваро-антські стосунки характеризувалися від початку й до кінця прагненням аварів до поневолення антів. З'явившись в середині VI ст. н. е. в степах Північного Причорномор'я авари підкорили собі кутригур і, за свідченням Прокопія, напали на антів, яких стали грабувати і нищити¹⁰. Однак підкорити антів не вдалося, хоча авари постійно прагли цього, систематично спустошуючи їх землі*. Саме цим та бажанням викупити своїх бранців була викликана місія Мезамира до авар в 546 році. Менандр так описує цю подію. «Володарі антські приведені були до бідування і втратили свої надії. Авари грабували й спустошували їх землі. Пригнічувані набігами супротивників, анти відправили до авар посланником Мезамира, сина Ідарізієва, брата Калагастова, й просили допустити їх викупити бранців із свого роду... ухилившись від належної до особи посланника поваги (авари — О. П.) знехтували правами і вбили Мезамира. З того часу ще більше стали авари розоряти землю антів, не перестаючи грабувати її і поневолювати жителів»¹².

Протистояння антів і авар підсилювалося й тим, що анти протягом усієї історії виступали союзниками Візантії. Візантійці всіляко заохочували антів до військової служби на користь імперії. Так в 545 році Юстиніан збирався «обдарувати антів м. Туррісом і областю, що його оточувала, так як споконвіків вона належала римлянам, обіцяючи, що буде жити з ними, по всякому стараючись

* В зв'язку з цим слід заперечити думку Ф. П. Філіна, який в антах вбачав ту частину східних слов'ян, котра визнала владу аварського каганату і була приведена до клятви на союзницьку вірність. Він висловлювався на користь тюркського (аварського) походження етноніма «анти», який означає «клятва».

зберегти мир, і дасть їм багато грошей з тим тільки, щоб на майбутній час вони клятвено обцяли дотримуватися з ними миру і завжди б виступали проти гуннів, коли ті закотять здійснити набіг на Римську імперію»¹³.

Останні сторінки антського племінного союзу, що зафіксовані ранньосередньовічними авторами теж пов'язані з військовими походами авар проти антів, як союзників візантійців. Феофілакт Сімокатта говорить, що в кінці правління імператора Маврікія (582-602 рр.) «каган одержавши звістку про набіги римлян, направив сюди Апсіха з військом, з наказом винищити плем'я антів, які були союзниками римлян»¹⁴. Схожі дані є й у Феофана, які наводить А. В. Міщукін в своїй добірці із творів греко-римських та візантійських авторів про слов'ян. Цей епізод подано за перекладом В. І. Оболевського і Ф. А. Тарнавського, де внаслідок помилки середньовічних переписувачів ім'я «анти» замінено на назву «перевізники». Під 602 р. зазначено, що «каган негайно послав Апсіха з великим військом винищити перевізників як союзників ромеїв, з цієї причини перевізники, що належали до варварів, перейшли на сторону ромеїв»¹⁵. Туман неточностей, що огортав історію загибелі антського союзу дещо розвіявся після виходу з друку «Хронографії» Феофана у перекладі І. С. Чичурова. «Хаган послав Апсіха з військом знищити плем'я антів як союзників ромеїв. Після того як це сталося частина варварів перейшла до ромеїв»¹⁶. Тут чітко відзначено факт розгрому антів та переходу останніх до ромеїв. Мабуть до Візантії перейшла вціліла частина антського війська, що могла успішно нести службу по охороні північних кордонів імперії. Анти ж общинники, хоча й сильно постраждали від погромів, залишилися на своїх місцях, зробивши свій внесок в процес наступного східнослов'янського етногенезу.

В зв'язку з цим В. П. Петров писав: «Авари діяли енергійно, вони спустошили цілковито територію антів, але їх могутність тривала недовго. Вже скоро після походу на антів авари зазнали незабаром жорстоких поразок від ромеїв, болгар і слов'ян в 626, 630, 635 рр. Нищачи та руйнуючи, авари не викоринили місцеву людність, як того прагнув каган. Знищення було катастрофічним, але воно не стало остаточним. З аваро-антських змагань переможцями вийшли слов'яни... Протягом життя одного — двох поколінь слов'янство після катастрофи, завданої аварами, змогло відродитись, виявити могутній потяг до державотворення, накопичити достатній запас внутрішніх сил, щоб поступово зійти на новий, вищий рівень суспільно-етнічного розвитку»¹⁷.

Примітки

¹Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 72;

Прокопий. Война с готами.— М., 1950.— С. 156, 298, 384.

²Грушевський М. Анти // Записки наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1898.— Т. XXV— Кн. I— С. 11.

³Филин Ф. П. Заметки о термине «анты» и о так называемом «антском периоде» в древней истории восточных славян // Проблемы сравнительной филологии.— М.— Л., 1969.— С. 268.

- ⁴ Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1969.—С. 60.—Рис. 1.
- ⁵ Рафалович И. А., Лопушнян В. Л. Могильник и раннеславянское городище у с. Селиште // АИМ.— 1973.— Кишинев, 1974.— С. 137-140.
- ⁶ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА, 1976,— № 142.— С. 50-51.
- ⁷ Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс).— М., 1989.— С. 132.— Рис. 76.
- ⁸ Sos A. Cs Das Frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroslyany // Folia Archaeologica.— X.— 1958.—S. 105-124.
- ⁹ Sós A. Cs. Frühmittelalterliche Brandbestattung mit Feinwege in Pókaszept // Slovenska archeologia.— 1978.— XXVI.— 2.— S. 423-430.
- ¹⁰ Прокопай. Указ, соч.— С. 384.
- ¹¹ Филли Ф. П. Заметки...— С. 268.
- ¹² Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 247.
- ¹³ Прокопай. Указ. соч.— С. 298.
- ¹⁴ Феофилакт Симокатта. История.— М., 1957.—С. 180.
- ¹⁵ Мишулин А. В. Указ. соч. // С. 276.
- ¹⁶ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения.— М., 1980.—С. 58.
- ¹⁷ Петров В. П. Етногенез слов'ян.— Київ, 1972.— С. 50.